

עדות בנוף

'נעשה מקום, לא אנדרטה':
אתר ההנצחה לחללי סיירת אגוז

נורית ליסובסקי

'נעשה מקום, לא אנדרטה': אתר ההנצחה לחללי סיירת אגוז

נורית ליסובסקי

מבוא

לאתר ההנצחה לחללי סיירת אגוז, השוכן על גבעה בכתף-שיאון, מצפון לקלעת-נמרוד, הגעתי לפני מספר שנים, כשערכתיו סקר של עצים קדושים בגליל ובגולן. ביקרתי בקברו של שיח' עת'מאן אלחזורי ובחורשת האלונים המקודשת שליידו, ותיעדתי את העצים המרשימים ממין אלון מצוי, שהיקף גזעו של הגדול שבהם 4.40 מ', קוטר נופו 10 מ', וגילו 400 שנה בקירוב.

במבואה למקום הקדוש נקבע שלט שהפנה לאתר ההנצחה, ודרך העפר שהובילה אל האתר חצתה את החורשה, ו'הפקיעה' ממנה קבוצת עצים לטובת חניון מטיילים. תהיתי כבר אז על הזיקה בין שני האתרים: האחד מקום קדוש לדרוזים, מוקד עלייה לרגל והתכנסות חברתית ודתית, האחר אתר הנצחה חילונית שכל מהותו ישראלית ולאומית. לרגל יום עיון שהתקיים לא מכבר בטכניון, ושיוחד לעבודות הנוף המאוחרות של יצחק דנציגר, ביקרתי שוב בשני המקומות ובחנתי מקרוב את החיבור הרעיוני ביניהם, נוסף על קרכתם כשטח.¹

בשער המאמר:
השביל ה'טבעי'
המוביל אל אתר
ההנצחה לחללי
סיירת אגוז
(צילום: אמנון רמון)

למעלה: מבט אל
קלעת-נמרוד ואל
חורשת האלונים
המקודשת
(צילום: נורית ליסובסקי)

אני אסירת תודה למי שליוו אותי במסע אל ה'מקום'. לרוד אגמון, סמג"ד אגוז, שחלק עמי את זיכרונותיו ואת הארכיון הפרטי שלו, לאדריכלית הנוף (יוצאת סיירת אגוז) דפנה גרינשטיין ולאדריכלים גיורא בן-דב ויגאל רץ, שהשלימו חלקים חסרים בפזל. תודה מיוחדת לקוראים מטעם מערכת 'קתדרה' על קריאה מאירת עיניים ומרחיבת דעת.

1 'אדמה, מים, עץ: היבטים סביבתיים ביצירתו של יצחק דנציגר', יום עיון בפקולטה לארכיטקטורה ובינוי ערים, הטכניון, 13 ביוני 2010.

דנציגר, 'ילד הפלא' של הפיסול הארץ-ישראלי, מוכר בציבור הרחב בעיקר בזכות פסלו הקנוני 'נמרוד'. עבודותיו הסביבתיות מוכרות פחות: דגמים לאגירה והובלה של מים ב'חורשת הארבעים' בכרמל, שיקום הצמחייה במחצבת נשר ושימור הבוסתן בנחל שיח – קו משותף לכל אלה הוא הקשר אל הנוף, אל הסביבה הפיזית ואל התרבויות שחיו ויצרו בתוכה. בארבעים שנות יצירה בארץ, משנת 1938, כששב מלימודי פיסול בלונדון והקים סטודיו בצל עץ התות בחצר בית החולים 'דנציגר' בתל-אביב, ועד מותו, בשנת 1977, העניק דנציגר לתרבות המקומית כמה מהיצירות הפלסטיות המרתקות ביותר, ועמן דרכי חשיבה חדשות ואפשרויות נועזות להרחיב את תחומי האמנות ולעשות אותה מנוף ליצירת סביבה בת קיימא, סדר חברתי חדש ותרבות חיים אחרת.²

הזיכרון הקולקטיבי מייחס לדנציגר את תכנון אתר ההנצחה לחללי סיירת אגוז, אף שבפועל היה חבר בוועדת השופטים שבחרה את התכנית לאתר. טקס נטיעות שיזם במקום, ואשר תצלומים ממנו נדפסו בספרים והוצגו בתערוכות, עזר לקבע את הרעיון שחורשת האלונים היא ה'אנדרטה' עצמה. כשהתלתי לחקור את תולדות האתר, עוררו שני תצלומים את תשומת לבי. בתצלום אחד נראה זוג ידיים המהדקות עפר על שתיל צעיר שניטע זה עתה; העלים הרחבים המשוננים הם של אלון תבור, אלא שבשטח, כך זכרתי, צומחים עצים ממין אלון מצוי ולא אלוני תבור. תצלום אחר מעיד שטקס הנטיעות התקיים בשיפוליה הצפוניים של הגבעה, בואכה המצוק היורד לנחל חזורי, אבל בביקור חוזר בשטח, כשבידי תצלום אוויר עדכני, התברר שהאזור הנטוע כביכול חשוף מעצים.

טקס הנטיעות

(צילום: דרורה שפיץ)

2 ע' זרטל, 'מן הנוף ובחזרה', דבר השבוע, 19 בספטמבר 1975, עמ' 7-5, 18-19.

מיתוס ומציאות, כך למדתי, שלובים יחד בסיפור המקום, מעוגנים בזמן ובמרחב.³ במאמר זה אבחן את תפקידו המוביל של דנציגר בתכנון אתר הנצחה, מכוח אישיותו, שליכדה סביבו הורים שכולים, אנשי צבא, אדריכלים ואמנים; אתאר את טקס הנטיעות שיום, לצד חורשת האלונים המקודשת, ושנחרת בזיכרון כ'מונומנט' הנצחה עצמו; אתחקה אחר הולדתו של ספרו 'מקום', שראשיתו על הרכס המסולע המשקיף על קלעת-נמרוד ועל קברו של נביחזורי;⁴ ואעמוד על הפער הרחב שנפער בין חזונו של דנציגר, שנכרכו בו יחד מקום קדוש, עצים מקודשים ואתר הנצחה, לבין אתר הנצחה שהוקם בפועל שנים רבות לאחר מותו.⁵

1973 התחרות: 'לעשות מקום'

היזמה להקמת אתר הנצחה לזכר חללי סירת אגוז, יחידה צבאית התנדבותית אשר עסקה בביטחון שוטף בכל גזרות גבול הצפון, ראשיתה בשלהי 1971. מזכירות נווה-אטי"ב (שם היישוב מורכב מראשי תיבות של ארבעה מחללי הסירת – אברהם המאירי, טוביה שרקינגר, יאיר אלגרנטי ובנימין חרד) פנתה ליחידה להנצחת החייל בבקשת עזרה בהקמת גלעד לנפלי הסירת וחדר תרבות, שישמש גם אתר השבעה ליחידה.⁶ הפסל יגאל תומרקין הכין, לבקשת מפקד היחידה אורי שמחוני, דגמים לאנדרטה שאמורה הייתה להיבנות, בדומה לאנדרטה שהקים בבקעה, מחלקי נשק ופלדה. לעומת זאת ההורים השכולים ביקשו שהאתר יהיה בעל תוכן נוסף, ושלא יוקם בתוך היישוב, כדי שלא ירגישו זרות בבואם לשם כעבור שנים.⁷

ההורים הקימו אגודה עותומנית ובקיץ 1973 הכריזו על תחרות פתוחה לתכנון אתר הנצחה. עם חבר השופטים נמנו האדריכלים דניאל חבקין (יושב ראש) ורם כרמי (שהוחלף בהמשך על ידי עמיתו אברהם יסקי), הפסל יצחק דנציגר, אלוף פיקוד הצפון דאז יצחק חופי ומר יעקב סעדון, אב שכול מפעילי העמותה.

זיכרון הנופלים ואופן הנצחתם העסיקו את דנציגר. הוא סבר שפולחן האנדרטאות שפשט בארץ, ושהגיע לשיאו לאחר מלחמת ששת הימים, איבד מכוחו. האנדרטאות המלחמתיות, התוקפניות, שמילאו את הארץ, הבנויות מגרוטאות וכלי נשק, והטקסים הממסדיים שנלוו להקמתן, לא רק שלא קירבו את העם אל הנופלים ואל הארץ, אלא הקימו ביניהם, לתפיסתו, חיץ גבוה. משיחות שקיים עם הורים שכולים ועם אישים שונים הוא הסיק שההנצחה הסטנדרטית, באמצעות אנדרטאות ולוחות זיכרון שעליהם חקוקים שמות הנופלים, לא הצליחה ליצור קשר אינטימי, מתמשך וחי ברקמה הפנימית של החברה הישראלית.⁸

3 לריון מצבה במושג מיתוס מכונן ראו: מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים, 1948-1956, קריית שדה: בוקר 1995, עמ' 4-10. ראו גם: ע' סיון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991.
 4 'י' דנציגר ור' ולרו, מקום, בעריכת מ' עומר, תל-אביב תשמ"ב (ללא מספור עמודים).
 5 על 'י' דנציגר ראו: דנציגר וולרו (לעיל, הערה 4); מ' עומר, יצחק דנציגר (קטלוג תערוכה), תל-אביב 1996, עמ' 326-331; תיקון: היבטים באמנות הישראלית של שנות השבעים (קטלוג תערוכה), תל-אביב 1998, עמ' 102-109.
 6 א' שמיר, הנצחה וזכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזכרון, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 132-133, הערה 35.
 7 שמיר (שם), עמ' 133, הערה 36.
 8 זרטל (לעיל, הערה 2).

דנציגר חיפש את הקשר הבלתי אמצעי, היצירתי והאישי עם זיכרון הנופלים ואת המגע הקרוב עם הנוף ועם הארץ, שלמענה נלחמו. התכונות המיוחדות של סיירת אגוז: ההתנדבות, הניידות, ההליכה ברגל, המארכים בלילות ופעולות ההפתעה, נקשרו בתודעתו לעבר רחוק ולמושג ידיעת הארץ. הוא הציע להחליף את התפקיד הסביל המסורתי שיועד לצופה באנדרטה, במעורבות של המבקר באתר ובתנועה שתיצור יחסים משתנים עם הנוף. 'אל מול ויחד עם תחושת הכאב ללא מצרים של מוות', כתב, 'רצינו כי המבקר יקלוט את ההוד הנורא במשמעותו הרב-גונית: הווייה, קדושה, התעלות, ויחד עם זאת יחוש ממשיות ושימושיות, בכחינת מקום המפכה חיים ונותן חיים לכאים אליו'.⁹

בחיפוש אחר הדרך הראויה להנצחת הנופלים בחן דנציגר את המושג מקום ושקיע בו את תמצית תפיסתו האמנותית, הסכיבתית והחברתית. המקום, על פי דנציגר, קשור קשר אינטימי לנוף, למבני נוף, לטופוגרפיה של פני השטח ולהתנסות של האדם בתוכם. 'נעשה מקום, לא אנדרטה', כתב בפתח החוברת 'מפעל ההנצחה לחללי סיירת אגוז', 'ניצור מקום שאנשים צעירים, שהיו רעיהם הטבעיים של הנופלים, או שיכלו להיות רעיהם, יוכלו לבלות בו את הלילה, לשותות מים בעת צמא ולחוש בשלווה עם עצמם ועם העולם'.¹⁰

למסעו הגאוגרפי והרעיוני של דנציגר חברו חיים אדר, נציג ההורים השכולים, שהגה את הקמת אתר ההנצחה ופעל לקדמה, ורוד אגמון, סמג"ד אגוז, שהיה הכוח המניע בשטח. השניים נשבו בקסמו של דנציגר, והם שבו את לבו. בשיחת טלפון שלי עם אגמון, שלושים ושבע שנים אחרי המסע ההוא, הייתה שתיקה קצרה ואחריה אמר בפשטות: 'הוא לימד אותי להתבונן בנוף'.

דנציגר, אדר ואגמון עברו בשלוש גזרות הפעולה של היחידה: עמק הירדן, גבול הצפון ורמת הגולן, כשהם תרים אחר מקום מתאים לאתר ההנצחה. הם סיירו בקרן נפתלי, ברכס מעל ברכת המשושים, בכוכב-הירדן, בהר אדיר ובקלעת-נמרוד, ובחרו לבסוף בגבעה בכתף-שיאון, ליד נבי-חזורי וחורשת האלוניים המקודשת לדרוזים. האזור, במפגש הגבולות סוריה-לבנון-ישראל, צופה אל נוף הרי הגליל במערב, עמק החולה בדרום והחרמון בצפון, היה בעל משמעות רגשית ליחידה, שפעלה שם במרדפים רבים והקרבה לנווה-אטי"ב הבטיחה את תחזוקת האתר. העובדה שרמת הגולן הייתה כפופה אז לסמכות צבאית תרמה אף היא להחלטה, מתוך הבנה שניתן יהיה לתכנן ולהקים את אתר ההנצחה באישורו של אלוף הפיקוד, שתמך ביזמת ההנצחה, מבלי להירדש לתהליכי אישור ממושכים כמקובל.¹¹

תוך כדי שיטוט על רכסי הגבעות, בניסיון להתוות את המיקום המדויק של האתר, הגיעה החבורה אל סלע גדול ממדים, ייחודי בצורתו, ששקערוריות חצובות במשטח העליון שלו. דנציגר, כך סיפר לי אגמון, נעמד על הסלע הצביע על מה שכינה 'גומות פולחן' ואמר: 'זה המקום!'. המקום שנבחר הכתיב במידה רבה את אופי האתר המתוכנן. וכך כתב דנציגר על רשמיו מן הסיוור המוקדם:

9 מפעל ההנצחה לחללי סיירת אגוז, [תל-אביב תשל"ח], (ללא מספור עמודים).

10 שם.

11 שיחה עם ד' אגמון, 24 במאי 2010.

כשעלינו מן הבניאס בכביש החדש בואכה לנווה אטיב, כשלמרגלותינו עמק החולה ומולנו החרמון, עם הגובה המצטבר של העלייה, התחילה להסתמן הרגשה שהנוף – לכשעצמו ובהודו – הוא אשר צריך להביע את מהות הזיכרון וההנצחה [...] מקרוב, העוצמה של קלעת-נמרוד והשפעתה עד עבר חורשת האלונים הקדושה – מיקדו ונתנו במרוכז את אופי המקום. ואילו מרחוק, בינות קלעת-נמרוד וחורשת האלונים, התרומם רכס החרמון. שלישייה זו, שיש בה ייחודיות והשתלבות, היא בבחינת כתר המשובץ אבני חן. הסביבה הכתיבה, לכל אחד מן השופטים בנפרד, את מהות האתר. הרגשנו שכל סטרוקטורה וורטיקאלית, מעוצבת בפסל, ואפילו פסל מרשים ביותר, לא תוכל לעמוד בתחרות עם הרכס. כשהתחלנו לעלות בשטח גילינו כי סלעים, שנראו מרחוק כטקסטורה, הם בעלי תוקף ואופי מיוחד במינו.¹²

ההורים, בדומה לשופטים, העדיפו אתר שאינו ניכר מרחוק, והמשתלב באזור ומתמזג בו, מכיוון שגם לדעתם 'פסל גבוה, החותך את קו האופק וכולט בשטח, מנוגד לאופייה של היחידה, שפעלה בצנעה ובהסתר'.¹³

האתר שנבחר משתרע על כ-100 דונם, ונתחם בצפונו במצוק גבוה, הנופל לוואדי חזורי. הצומח הטבעי הוא חורש – מדוכא מרעיית יתר – הכולל אלון מצוי, אלה ארץ-ישראלית, ער אציל, אשחר ארץ-ישראלי וקידה שעירה. בחלקים לא מבוטלים מהגבעה, כולל כל חלקה הגבוה, היה יישוב קדום, אל נכון בן התקופה הרומית והביזנטית, ונמצאו במקום שרידי מבנים וחצרות, מתקנים חקלאיים חצובים בסלע וכלי חרס. בחלקה הצפוני של הגבעה, על כיפה ברום 833 מ' מעל פני הים, נמצאו שרידי מתחם מלבני גדול בנוי אבן מסותתת, שמידותיו 77×115 מ', והוא תוארך לתקופה הממלוכית.¹⁴ בתצלום האוויר שצורף למסמכי התחרות לתכנון אתר ההנצחה אפשר לראות את היקף היישוב הקדום, ובאחד מסעיפי ההשלמה לתנאי התחרות צוין: 'לאתר ההנצחה הוקצתה הגבעה – 833 – כולה, למעט קבר השיח' ועצי האלון והשטח מסביב עד סמוך לדרך הישנה וכמו כן שטח עתיק ליד שיא הגבעה'. השטחים האסורים לשינוי תוחמו במפה בצבע אדום.¹⁵

התפיסה התכנונית צוינה בתנאי התחרות: השתלבות בנוף, ברוח אופייה של היחידה, ויצירת אתר רב תפקודי שינציח בצורה הולמת את חללי היחידה על ידי הצבת סימן לכל אחד, ושיכלול מקום מפגש לחילי היחידה, למסדרים, לטקסי השבעה ולכנסים ומקום להדלקת אש סמלית. עוד נקבע שיש לשלב את מונומנט ההנצחה עם אתר פעיל שיהיה בסיס לינה או מקום מנוחה למטיילים, מצפה נוף ומקום חי. בכך נגעו מנסחי הפרוגרמה באחת השאלות המעניינות באמנות: בקשר שבין המונומנט האמנותי לסביבתו הפיזית והאנושית. תנאי התחרות סימנו למעשה שתי אפשרויות משלימות: יצירת מפגש של החיים ושל המוות כמסכת אחת, והפעלת הצופה לא רק כמתבונן מהחוץ, אלא כמי שעובר חוויה רב חושית במכלול ההנצחה.¹⁶

12 מפעל ההנצחה (לעיל, הערה 9)

13 א' לוינגר, אנדרטאות לנופלים בישראל, תל-אביב 1993, עמ' 97 (שיחה עם השופט ח' אדר, 5 ביולי 1989).

14 ש' דר, תולדות החרמון: אתרים של היטורים, תל-אביב 1994, עמ' 271.

15 מסמכי התחרות המקוריים כוללים, נוסף על השקף המתואר, תצלום אוויר, מפות טופוגרפיות בקנה מידה 1:500 ובקנה מידה 1:5000, אוסף דוד אגמון.

16 לביקורת על התחרות ראו: ר' שחורי, 'תחרות לתכנון אתר הנצחה לחללי הסיירת הצפונית', הארץ, 19 באפריל 1974.

מימין: 'סלע הפולחן'
למטה: 'כל סטרוקטורה וורטיקאלית לא תוכל לעמוד בתחרות עם הרבס'
(צילומים: נורית ליסובסקי)

גבעה 833
(תצלום אוויר, מסמכי התחרות, אוסף ד' אגמון)

התכנית עוררה הד רב: 280 איש פנו להשתתף בה ואף לקחו חלק בספורים המוקדמים באתר. כל פונה קיבל את עלון תנאי התחרות, תקציר ההיסטוריה של היחידה ורשימה של שמות הנופלים, תצלום אוויר ומפות טופוגרפיות של השטח. ארבעים ושתיים הצעות הוגשו לוועדת השופטים. מבט בוחן במודעה שהופיעה בכל העיתונים היומיים של התקופה מסביר את הפער בין מספר הפונים בשלב הראשון למספרם של המשתתפים בפועל. בין מועד ההודעה על התחרות, 16 ביולי 1973, לתאריך היעד להגשת ההצעות, 30 בנובמבר 1973, התחוללה מלחמת יום הכיפורים. בגלל המלחמה נדחה תהליך השיפוט בכמה חודשים. באפריל 1974 התקיימה בבית יד-לבנים בתל-אביב תערוכה שהוצגו בה ארבעים ושתיים התכניות שהוגשו לתחרות, והוכרזו הזוכים. חבר השופטים לא מצא תכנית הראויה למקום הראשון, והמליץ לשלב באתר מרכיבים מן התכניות שזכו במקום השני והשלישי: תכניתם של הארכיטקטים ישראל לוטן, בנימין הררי וצבי רוזן והאמנית מינה זיסלמן (מס' 40), ותכניתם של דני כ"ץ וגיורא בן-דב, סטודנטים בשנה הרביעית ללימודים בפקולטה לארכיטקטורה בטכניון (מס' 51).¹⁷

17 מפעל הנצחה (לעיל, הערה 9).

התכנית של לוטן ושותפיו, שזכתה במקום השני, יצרה מעין מבוך בנוי; היא כללה רחבת מסדרים, אמפיתאטרון, מבוך אבן, פינת התייחדות ופסל דמוי להבה עשוי אבן, וענתה על הדרישות התצוגתיות והפונקציונליות.¹⁸ השופטים קבעו שהמרכיבים מתייחסים זה לזה בפרופורציות סולידיות ומאופקות, אך אינם משיגים את יעדם, בשל חסרונן של מרכיב דומיננטי אחד ובשל החיבור המאולץ בין מרכיבים מנוגדים זה לזה, אשר נשאלו מתפיסות הנצחה שונות. התכנית של בן-דב וכ"ץ, שזכתה במקום השלישי, פיזרה את שמות החללים בצורה מקרית כביכול על סלעים גדולים בשטח, כך ששביל העלייה לגבעה נעשה מקום מפגש, שמתפצלות ממנו פניות למקומות ההתייחדות, ושכסופו הוא מתכנס למעין אמפיתאטרון טבעי. בחוות הדעת של השופטים צוין שהסגולה המכרעת של התכנית היא הרגישות הרבה לנוף הספציפי של גבעה 833. בן-דב וכ"ץ היו תלמידים של דנציגר בפקולטה לארכיטקטורה. בן-דב אף היה אסיסטנט שלו, שוחח עמו שעות ארוכות, ויצא עמו להתבונן בנוף ולסייר בבוסתן בנחל שיח. כ"ץ ובן-דב ביקשו ליצור מקום ברוח דנציגר, מקום שייראה כאילו צמח ועלה מן האדמה, בלי אדריכלים, ללא תכניות ופרטים מעוצבים. התכנית הייתה מינורית כל כך שלדברי בן-דב תומקין צעק עליהם בתערוכה: 'זה לא ארכיטקטורה, את זה העזים יודעות לעשות טוב יותר מכם'.¹⁹

הרעיון לשלב את שתי התכניות כך שתואי הגישה, צורת ההנצחה והחניונים יתבססו על תכנית 51, ואילו בראש הגבעה יוקם מבנה שיורכב מקירות ניצבים על פי תכנית 40, לא מומש. צירוף התכניות במקרה זה, כמו במקרים רבים אחרים, עשוי היה לגרום להחלשת הפרויקט, לפירוק יתר שלו ולבידוד מרכיביו.

מלחמת יום הכיפורים הותירה צלקות בחברה הישראלית. הסיירת איבדה מלוחמיה ופורקה לאחר המלחמה, כדי להפנות כוח אדם פיקודי איכותי לשריון. התחרות וההצעות נגנזו במגרות השכחה.

1977: טקס הנטיעות

בט"ו בשבט תשל"ז, שלוש שנים בקירוב לאחר התחרות, ומתוך כוונה לעורר את הפרויקט מתרדמתו, יזם דנציגר טקס נטיעות, בהשתתפות המשפחות השכולות, מפקדים, חברים-אמנים ותלמידים. 300 שתילים של עצי אלון ניטעו בשיפולי הגבעה באירוע שתועד בתמונות ואף הונצח בכתובים. ההשתתפות הפעילה בנטיעות הייתה מבחינתו של דנציגר צעד ראשון של מעורבות אישית במקום. העץ, החורש שהאדם נוטע ומטפח כמו ידיו, עשוי להיות, כך חשב, הביטוי הנכון לקשר עם הבן או האב שנפל, חיבור עם אלוהים ועם הארץ. 'אם ההורים ישתלו, יחד עם חבריהם ועם חבריו של בנם או ביחידות, האיש ואשתו, ויעבירו את זה לבן ולבת האחרים, כמו צוואה, זה יהיה המקום של המשפחה, מדור לדור, בעוד חמישים שנה העץ יהיה גדול והכל יהיה שונה בסביבה'.²⁰

18 העתקי שמש של התכניות המקוריות, ללא תאריך, אוסף דוד אגמון.

19 שיחה עם ג' בן-דב, מאי 2010; התכניות המקוריות לא נשמרו.

20 זרטל (לעיל, הערה 2).

דנציגר שאב השראה מהחורשה המקודשת של נבי-חזורי, וביקש ליצור חורשת אלונים מקבילה כביכול, מקום עלייה לרגל ל'צליין החילוני'. בחזונו ראה את מדרונות הגבעה החשופים מתכסים אט אט עצי אלון ההופכים, במעין פרשנות חדשה, לחורשה קדושה.²¹

במבט רחב יותר טקס הנטיעות בט"ו בשבט ייצג את תפיסת הזמן המעגלי, בניגוד לזמן הלינארי, הכרונולוגי, החד-כיווני של חיים ומוות, שאינו מאפשר לשוב לאחור ולהחיות את מה שכבר אירע. זמן מעגלי קשור במשך חיי העץ, במערכת הקלנדרית של השנה ובמחזוריות הטבע, וכוחו ביכולתו להתחדש. דנציגר התייחס למקום ולזמן מבחינה אקולוגית ומבחינה מיתולוגית. טקס הנטיעות חי במחזורי הזמן של הטבע: מחזור חיי העץ ועונות השנה, זמן צמיחה וזמן קמילה. טקס הנטיעה התקשר גם לפולחנים ואמונות קדומים, מה שמירצ'ה אליאדה כינה 'טקסים להחייאת הזמן', ובא להדק את הקשר בין החורשה המקודשת הקדומה לחורשה העתידה לצמוח לצדה.²²

הטקס היה אקט סמלי ורגשי למשפחות ולחברים, ומקום הנטיעות נחרת בזיכרון כ'אתר ההנצחה של סירת אגוז'. כך למשל כתב מרדכי עומר: 'מעקב אישי אחרי העץ הצומח והשפעת ממדיו הגדלים על נוף הסביבה פיתחו מוקד רגשי לדורות הבאים'.²³ אבל, כפי שכבר נרמז בדברי הפתיחה, המיתוס אינו תואם את המציאות בשטח. במתחם שהתקיים בו טקס הנטיעות אין כיום עצים; פינות ההנצחה, שנבנו מאוחר יותר, הן מחוצה לו, ושתילי העצים ממין אלון תבור לא שרדו.

עדויות בעל-פה וסיורים בשטח מספקים את ההסבר לאי ההתאמות. שתילי העצים נבחרו בהמלצתם של טוביה אשבל, מנהל חבל הצפון ב'קרן קיימת לישראל', ושל היערן שלמה אילן. הם העריכו שאלון תבור יהיה עמיד יותר מאלון מצוי בתנאי יובש, ושרבים סיכוייו להיקלט בשטח ללא השקיה ותחזוקה סדירות. הם אף סברו שברכות השנים יוכל אלון תבור, עץ עתיר נוף, לספק צל למבקרים באתר. אלא שהשתילים הרכים נאכלו על ידי עזים, ולא נותר להם כל זכר.²⁴

ב-11 ביולי 1977, כשישה חודשים לאחר טקס הנטיעות, נהרג דנציגר בתאונת דרכים. הרעיון של חורשת אלונים כאתר ההנצחה נמוג עמו.

שנות השמונים: הביצוע בשטח

מותו הפתאומי של דנציגר ונסיעתו של אגמון ללימודים בפריז, בצירוף קשיי מימון, עיכבו את ביצוע התכנית הזוכה או המשולבת. בראשית שנות השמונים עברו התכנון והביצוע לידי 'קרן קיימת לישראל', והופקדו בידיו של האדריכל יגאל רץ.

רץ נסמך על התפיסה הרעיונית של כ"ץ ובן-דב ועל 'רוח המקום' של דנציגר, ששנים קודם לכן היה מורו בטכניון. התכנון של רץ שמר על האופי הטבעי של ההר והשתלב בו. כדי שהזיכרון יהיה אישי ויווצר קשר בין המבקר ובין נושא השם, הוא יצר כוכים מבודדים ומוסתרים, פינה לכל אחד

21 ש' ברייטברג, 'על פסלים, נוף, חברה, פולחן ומקומות קדושים', ידיעות אחרונות, 23 בינואר 1976.

22 M. Eliade, *The Myth of Eternal Return*, New York 1954, p. 54; עומר (לעיל, הערה 3), עמ' 12.

23 מ' עומר, 'חורשת אלונים כמקום הנצחה', דנציגר וולרו (לעיל, הערה 3).

24 מידע בעל-פה ד' אגמון, ג' בן-דב, י' רץ.

טקס הנטיעות
(אוסף ד' אגמון)

מהחיילים. שבילי חציץ, תחומים באבני המקום, מובילים אל שלושים ואחת פינות ההתייחדות החבויות בעיקולי הגבעה). חורשת הזיתים שהייתה במקום שומרה, ולמרגלותיה נבנה מעין אמפיתאטרון טבעי העוקב אחר הטופוגרפיה ומשקיף על קלעת-נמרוד. לשלושים ואחת הפינות המקוריות ('אגוז הישנה') נוספו לימים עוד עשרים ושש פינות הנצחה ('אגוז החדשה').

לפינות ההנצחה נבחרו מקומות שהיו בהם סלעים גדולים או עצים מפותחים. סלע הגיר הטבעי הובלט בתוספות של קירות אבן בבנייה יבשה. בנסיקית הסלע נשתלו צמחי בצל ופקעת, כמו כלניות, רקפות וכרכומים. הפינות 'אישיות' ושונות זו מזו, כל אחת בעלת אופי משלה. בכל פינה נקבע לוח בזלת אישי בעיצובו של הפסל דן רפפורט.

סלעי הבזלת נאספו מרחבי רמת הגולן על ידי אגמון, שגייס למשימה את הפיקוד הבכיר ואת הציוד הכבד של הצבא. אגמון בחר שבעה-עשר סלעים בעלי צורה אליפטית, וכל סלע נוסר באמצעו: שלושים ואחת אבנים הוקצו לחללי הסיירת, אבן אחת נקבעה בכניסה, ושתיים, שנשמרו לעתיד לבוא, מוקמו לימים בפינת ההנצחה של מוטה גור, שהיה אלוף פיקוד הצפון בראשית שנות השבעים וליווה את הקמת אתר ההנצחה בהיותו רמטכ"ל, ובפינת ההנצחה של חיים סלע, שהיה מפקד סיירת אגוז בשנים 1965-1967 ונהרג בפעילות מבצעית בלבנון בשנת 1982. מאוחר יותר נקבעו אבני זיכרון גם לאנשים שפעלו להקמת אתר ההנצחה, בהם חנה וחיים אדר ודנציגר.

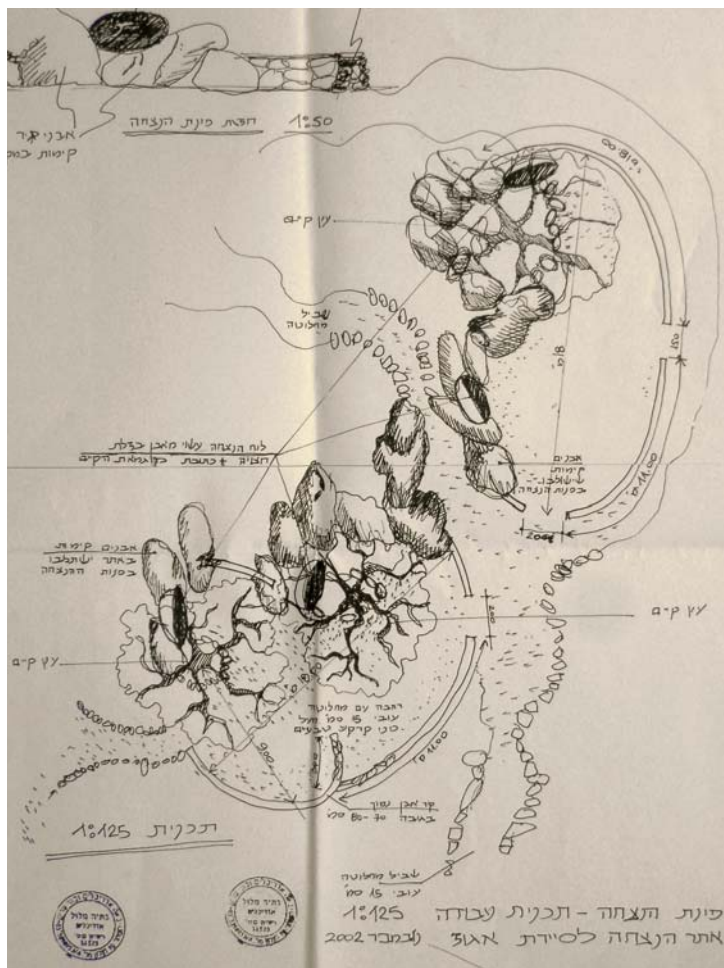
**שבילים לפינות
ההנצחה**
(צילום: נורית ליסובסקי)

רץ הציע לשתול עצים ושיחים הדורשים השקיה ובמקביל לטפח את החורש הטבעי. תכנית הצמחייה שהכין כללה מקבצים של עצים מצלים, כמו ארז ואורן (הגלעין וירושלמי), עצים פורחים, כמו כליל החורש, ובפינות ההנצחה צמחייה נמוכה של שיחים, כמו אלת המסטיק, אחירותם ורוזמרין, שיבדילו ויבליטו את הפינות הללו מסביבתן החשופה מבלי להסתיר את הנוף הנשקף מהן. רץ הציע גם לנטוע מעין בוסתנים ייחודיים של עצי פרי, כמו דוברבן, בוטנה ושקד, ולעודד טיפול נופי יחידי של בני המשפחה בפינות האישיות.²⁵

רץ ניסה לבנות את אתר ההנצחה מבלי לפגוע באתר הקדום, אשר השתרע על שטח גדול. הוא הביא אבנים מרחבי הגליל והשתמש בהן לתיחום שבילים מקשרים בין כוכי ההתייחדות המבודדים ולבניית הכוכים עצמם, ושמר ככל האפשר על גדרות האבנים ועל שרידי המבנים שהיו פזורים על פני הגבעה. אבל מאחר שהשבילים והכוכים החדשים כיסו את האתר הקדום, בפועל נמחקו חלקים גדולים ממנו, ושרד לו זכר רק בקטעי קירות ובחרסים הפזורים על פני הגבעה של אתר ההנצחה.

המשפחות ויוצאי הסיירת עשו את העבודה כמו ידיהם, בסיועם של תלמידי בית הספר 'דנציגר' מקריית-שמונה. ב-25 ביוני 1985 נחנך המקום לקהל במעמד המשפחות והחברים לנשק, שר הביטחון יצחק רבין ושר הבריאות גור, שליוו את היחידה לאורך השנים.

25 י' רץ, תזכיר פנימי, ללא תאריך; תכנית נטיעות רעיונית, קנה מידה 1:1250, ללא תאריך, אוסף דור אגמון.

אתר ההנצחה שהוקם ממלא את ייעודו ומשקף היטב את שאיפתו של דנציגר לעשות 'מקום', לא אנדרטה. אבל להיבטים אחרים של חזונו אין ביטוי באתר. כאמור דנציגר ציפה שהעצים ששתלו ההורים יקשרו אותם למקום, אולם מאום לא שרד מהחורשה. גם הרעיון של מקום עלייה לרגל לצליין החילוני, מקום שיהיו בו הדים למקום הקדוש העתיק שבשכנותו, לא התממש. נראה שמותו של דנציגר, הגלגולים הרבים שעברה התכנית והעיכובים הרבים בהגשמתה, הביאו לניתוק הקשר הרעיוני בין אתר ההנצחה למקום הקדוש. הניסיון ליצור באופן ממוסד מקום קדוש יש מאין, השותפות עם 'קרן קיימת לישראל' וטקס הנטיעה הם מעשים טעוני משמעות בשיח הישראלי-יהודי. אבל שאלת יחסי הכוח התרבותיים והנופיים בין החורשה העתיקה לחורשה הצעירה, על היבטיה הפוליטיים והאידיאולוגיים, חורגת מן המסגרת המצומצמת של מאמר זה ולא תידון כאן.²⁶

פינות הנצחה
(תכנון: י' רץ,
אוסף ד' אגמון)

מאתר הנצחה ל'מקום קדוש'

למעורבות של דנציגר בתחרות לתכנון אתר ההנצחה לסיירת אגוז ולמיקומו של האתר סמוך לקבר נבי-חזור ולחורשת האלונים המקודשת, הייתה השפעה מכרעת על יצירתו המאוחרת. באתר זה התגבשה אצל דנציגר ההבנה של הכוח המיתולוגי-הפולחני המוטבע בנוף, שם נולדה התשוקה לחדש את הקשר הקמאי בין אדם לנוף, והתעוררה המודעות לחשיבות התרבותית והסמלית של העץ הקדוש.

26 חוקרת התרבות שרה חינסקי טענה שמושג ניטרלי לכאורה כמו טבע הופך לזירה של ניכוס תרבותי לצרכים אידיאולוגיים. לדבריה עצם בחירת אתר ההנצחה בשטח כבוש ברמת הגולן, כמוה כהענקת זהות סמלית חדשה למקום ומחיקת זהויותיו הקודמות. ראו: ש' חינסקי, 'שתיקת הדגים: מקומי ואוניברסאלי בשיח האמנות הישראלי', תיאוריה וביקורת, 4 (סתיו 1993), עמ' 107-109.

**פינות הנצחה
אישיות**
(צילום: נורית ליסובסקי)

שרה בריטברג-סמל תיארה את דנציגר 'האמן הישראלי היחיד עד היום [1976] שהייתה לו שמיעה אבסולוטית לטבע'.²⁷ בשיחה עמה הוא אמר:

הכול התחיל כשישבתי בין השופטים בתחרות להנצחת אנשי סירת אגוז שנפלו ברמת הגולן [...] אני התרכזתי בחורשת האלונים היפה. היה בה משהו שריתק אותי, במפה ראיתי שהיא מסומנת כמקום קדוש. התחלתי לחקור אותן חורשות וגיליתי דברים שונים זה מזה, אך את כולן אפיין העץ, אלון או אלה, המקום המוצל להתבודד בו, קצב מיוחד, ניחוח, אווירה מינית ואווירה נוחה לריכוז [...] אלה מקומות התבודדות, חורשות או עצי אלונים שקדושתם מקורה באגרות רחוקות. במשך הזמן גילינו גם פולחנים חיים; בכביש עכו-צפת, בצד הדרך, עומדים מספר אלונים מכוסים כולם במטפחות צבעוניות בגוני ירוק, אדום וכחול. המטפחות קשורות אל העץ בקשר אחיד, חלקן דהיות וחלקן נקשרו זה עתה [...] נשמר כאן קשר פולחני בין האדם לאלון, נוצר איזה סדר בלתי מופרע [...] החוויות שמקום כזה מצליח להפעיל אצלי הן הרבה יותר רחבות מפסל של פסל חשוב.²⁸

בשנים 1973-1977 סייר דנציגר, יחד עם האמנית רינה ולרו והצלמת דרורה שפיץ, ברחבי הארץ. במסעותיו תיעד קברי שיח' ומנהגי פולחן, בחן מערכות השקיה ואגירת טל, התבונן במבני אבן קדומים ולמד את תנועת הרוח בבדים התלויים בעצים. חומרים אלה נצטרפו למחקר חזותי מרתק שהופיע לאחר מותו בספר 'מקום'.²⁹ הספר היה נקודת מפנה ביצירתו של דנציגר, מעבר מעיסוק באובייקטים להצבעה על נופים באמצעות תצלומים, רישומים ופרויקטים של שיקום. יותר מכול הוא מבטא דיאלוג אישי של דנציגר עם הנוף שממנו בא, ושבתוכו חי, הצהרת אמונים והתחייבות להיות מעורב בעיצובו, כאמן וכבן המקום. במילותיו שלו: 'יותר מכל חשובה לי ההתייחסות אל המקום, אל הנוף בארץ הזאת. נמרוד – זו נקודת המוצא. הרצון למצוא כאן שרשים'.³⁰

27 ש' בריטברג, 'אגריפס נגד נמרוד', ידיעות אחרונות, 13 ביולי 1988.

28 בריטברג (לעיל, הערה 20).

29 דנציגר וולרו (לעיל, הערה 3).

30 א' ברזל, 'הנוף כיצירת אמנות', הארץ, 22 ביולי 1977.

למעלה: מקום קדוש: שיח' עות'מן אלחזורי (צילום: נורית ליסובסקי)

למטה: י' דנציגר וקבר אבא חלפתא (צילום: נורית רכס-דנציגר)

מושג המקום של דנציגר מחזיק את כפל המשמעויות המקראי: אתר פיזי, טריטוריה, וגם אתר מקודש. בספרו הוא עסק במונח הערבי מקאם, מבנה שבתוכו קבר, ושהוא יחידה של התבודדות בטבע, אך לא פחות מכך נקודת מפגש של אדם, נוף ופולחן. ההיבטים השונים של המקום הקדוש:

זיקתו לנוף הארץ, היותו בבחינת מבנה ארכיטקטוני טעון, מיקומו המיוחד ביחס לשמש, טקסים הקשורים בו, כמו קשירת בדים והשאת מנחות, עצים הצומחים בסמוך – כל אלה ביטאו עבור דנציגר יחס הכרחי בין אמנות לתרבות, והפכו למרכיב מרכזי ביצירתו המושגית המאוחרת.³¹

ההיסטוריה
והארכיאולוגיה
של מקום הן חלק
מהנוף'
(צילום: נורית ליסובסקי)

'אמן של הקשר' היטיב להגדיר אותו בן-עמי שרפשטיין בדברים שכתב לזכרו:

היום קשה יותר ויותר להגדיר את המקצוע שאליו הוא שייך. לפי השקפתו שלו, אין הוא עוד פסל, אלא אמן כללי שאין להגדירו, אובייקט שמושא יצירתו הוא הקשר עצמו בין בני אנוש לבין הטבע. הוא הינו אפוא הכל בעת ובעונה אחת – פסל, מעצב נוף, אקולוג. אם לבטא זאת במונחים מעורפלים אך אולי בסיסיים יותר, הוא מעין כהן של דת שאינה בת הגדרה, העובר את הטבע בגילוי הקשרים שלנו ובהישולם. הוא רוצה שידינו תהיינה שותפות לתמורות שבטבע ושדמיונו יתמזג בשינויים המעורנים האינסופיים שלו.³²

דנציגר הסביר לשרפשטיין כיצד דבר אחד מתאחד בעיניו, גם אם לא בשלמות, עם אחר:

ההיסטוריה והארכיאולוגיה של מקום הן חלק מהנוף והנוף משתקף בעצים, באבנים, בקרקע, וכל אלה בבעלי החיים ובאנשים, בתוכם, על פניהם וסביבם. נטייתי ליצור התרכבויות מוכפלות עלתה לראשונה לתודעתי בפסלי נמרוד. נמרוד מתואר בספר בראשית כ'גיבור ציד לפני יהוה', והמיתולוגיה הפכה אותו לציד צבאים עם נץ [...] ניסיתי ליצור שלמות רגשית וחומרית של ציד, נץ, נוף, אבן חול [...] מפגש של מיתוס הרואי עם מקום ועם סלע [...] ייתכן שכאשר חצבתי באבן, הייתי, כמו הנבטים, חוצב את עצמי לתוך סביבתי.³³

שמו של דנציגר נחקק על 'סלע הפולחן' שליידו צמח והתממש הרעיון ליצור 'מקום'. על לוח המתכת שנקבע בחזית כתוב: 'יצחק דנציגר – בעיני רוחו ותמצית אמונתו נתן יד למקום'. במקרה, ואולי לא במקרה, הסלע צופה אל מבצר נמרוד, מחווה סמלית לפסלו הקנוני. הגלעד ואתר ההנצחה כולו הם מפגש של מיתוס הרואי עם מקום ועם סלע. ואולי כאשר נטע דנציגר עץ עם בני משפחה, חברים ואמנים, הוא ביקש, כמו תושבי הארץ שקדמו לו, לנטוע את עצמו ואתם לתוך סביבתם.

32 ב"ע שרפשטיין, 'לבד, ביחד, במקום', ידיעות אחרונות, 22 ביולי 1977.

33 ש.ם.